

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
КАФЕДРИ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Заснований у 1993 р.

Випуск 1

Харків
Видавництво «Основа»
при Харківському
державному університеті
1994

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ У ХАРКОВІ: ЯК ЦЕ БУЛО

Події, пов'язані з приходом більшовиків до влади, набули широкого висвітлення у радянській історичній літературі. Нині, коли відкрито доступ до документів, спогадів та наукових праць, раніше невідомих не лише широкому загалу, а й фахівцям [1; 3; 5; 7; 9; 10; 13; 12], з'являється можливість у децю новому світлі розглянути здавалося б достатньо досліджену проблему.

Більшовицький переворот у Харкові — трагічна сторінка історії. Його наслідки мали важливе значення у подальшій долі України. Спробуємо докладніше розглянути події жовтня—грудня 1917 р. у Харкові — місті, звідки розпочиналося встановлення радянської влади на Україні.

Звістку про те, що відбулося у Петрограді 25 жовтня 1917 р., харків'яни сприйняли порівняно спокійно. І хоч не обійшлося без гарячих, часом жорстоких суперечок та дискусій на численних мітингах та зборах, що відбувалися в різних районах міста, проте серйозних сутичок не було. Пояснювалося це тим, що у Харкові на цей час склалася відносна рівновага сил, і жодна з політичних партій не мала вирішальної переваги.

Формально вся військова влада у місті належала Харківському об'єднаному Військово-революційному комітетові [16, ф. 10, оп. 1, спр. 249, арк. 3], обраному 26 жовтня на спільному засіданні виконкомів Харківської міської Ради робітничих та Ради солдатських депутатів, губернської Ради селянських депутатів та обласної Ради Донського та Криворізького басейнів [4, с. 132]. Це був дійсно представницький орган.

Газета «Южный край» у ці дні писала, «У Харкові події відбуваються безкровно. Створено Військово-революційний комітет. Пропозицію більшовиків зробити його органом тільки Рад було відкинуто, і комітет склався з представників різних революційно-демократичних партій та організацій (у переважній більшості все ж радянських) і на засадах рівного представництва українських та неукраїнських організацій комітет обрав Виконавче бюро з 9 чоловік» [15, 1917, 27 жовт.]. До його складу увійшли 2 лівих соціаліста-революціонера, 1 меншовик-інтернаціоналіст, 2 українських со-

ціал-демократа та 2 українських есера. Від більшовиків до складу бюро було обрано Артема (Ф. А. Сергеева) та М. Л. Рухимовича [15, 1917, 27 жовт.: 4, с. 132].

Проте практично з самого початку в об'єднаному Військово-революційному комітеті склалася напружена ситуація. Виступаючи з повідомленням про становище у ВРК на спільному засіданні бюро Обласного та Харківського міських комітетів РСДРП(б) 14 грудня, М. Л. Рухимович загострив увагу на боротьбі у ревкомі двох секцій — української та більшовицької — з питань про озброєння Червоної гвардії та розформування більшовицьких військ [11, 1917, 16 груд.]. Ці незгоди фактично паралізували роботу Військово-революційного комітету.

Ще одним органом влади у Харкові на цей час була Слобідська Українська Рада, створена 16 квітня 1917 р. До її складу входили першажно представники українських політичних партій (українських с.-д., УПСР, Радикально-демократичної партії, соціалістів-федералістів), Селянської Спілки й інших громадських організацій та груп, а також безпартійні [13, 1917, 28 квіт.]. Головою Слобідської Ради було обрано безпартійного С. П. Тимошенка, а його товаришами — соціал-демократа Я. Довбишенка та соціал-федераліста О. Синявського [14, 1917, 28 квіт.].

Окрім того, на владу в місті претендували Харківська Рада робітничих та солдатських депутатів, Виконавчий комітет Донецького і Криворізького басейну та міська Дума, до складу якої входили представники практично всіх політичних партій та громадських рухів Харкова [13, 1917, 20 груд.].

Наявність одночасно кількох структур, котрі претендували на повну владу у місті, але не мали її, свідчила про безладдя. Орган УСДРП «Робітничча газета» писала: «Про анархію в Харкові найкраще говорить вже те, що там править п'ять влад...» [там же]. Проте позитивним моментом у цій ситуації було те, що рівновага сил, яка склалася на політичній арені міста, забезпечувала рівні можливості представникам усіх політичних партій та напрямків. Поступово в коарційних органах влади починав налагоджуватися діалог партій.

Навіть з дій харківських більшовиків, які йшли на цілий ряд компромісів, створювалося враження, що

вони поступово приходили до порозуміння з представниками інших партій, особливо українських, з якими співпрацювали у рамках об'єдианого Революційного штабу [1, т. 1, с. 54]. Тому, незважаючи на тиск із Петрограда, більшовики поки що не вважали за можливе за допомогою збройної сили брати владу в місті до своїх рук, враховуючи, що не мають достатньої сили для цієї акції. М. Л. Рухимович, Голова Центрального Штабу Червоної гвардії, у ці дні відверто заявляв: «Візьмемо владу... Але я боюся, що у нас немає сил, ми не впораємося» [5, с. 54].

На початку зими 1917 р. ситуація на Україні різко ускладнилася у зв'язку зі зростанням напруженості у відносинах між Російською Радою Народних Комісарів та Українською Центральною Радою.

Як відомо, 4 грудня Раднарком надіслав телеграфом до Києва текст «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» за підписами В. І. Леніна й Л. Д. Троцького. Більшовицький уряд вимагав не пропускати на Дін козачі формування, які поверталися з фронту, і водночас забезпечити вільний проїзд через територію України більшовицьких військ, а також повернути зброю розкиданим військовим формуванням, що підтримували більшовиків у Києві та інших містах. У разі невиконання цих вимог Раднарком ухвалив вважати Раду у стані відкритої війни з Росією [10, 1917, 9 груд.].

Наступним ворожим випадком проти Центральної Ради було прийняття з'їздом РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбувся у Києві 3—5 грудня 1917 р., рішення про необхідність жорстокої боротьби з УЦР та встановлення Радянської влади на Україні. З'їзд цілковито схвалив ультиматум Ради Народних Комісарів [2, с. 494—495].

4 грудня у Києві відкрився I Всеукраїнський з'їзд Рад, де стався остаточний розрив між українськими більшовиками та Центральною Радою. 127 делегатів переїхали до Харкова, і 11—12 грудня тут відбувся «з'їзд Рад робітничих, солдатських та частини селянських депутатів», на якому були присутні головним чином представники робітників та солдатів північного сходу України. З'їзд проголосив Україну Радянською республікою, а також обрав вищий орган державної влади — ВУЦИК.

Тепер Російський Раднарком мав змогу, криючись за ширмою української радянської державності, вести безпосередню збройну боротьбу з Центральною Радою. Розробити тактику цієї боротьби було доручено В. О. Антонову-Овсієнку, призначеного ще 6 грудня Народним комісаром по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії. За його планом до Харкова, начебто проїздом на Дін, було направлено загін матросів під командуванням Р. Ф. Сіверса, а також 1-й Петроградський зведений загін на чолі з Н. О. Ховріним та його помічником О. Г. Железняковим (активним учасником розгону Установчих зборів у Петрограді).

Одразу ж після їнського приїзду в ніч на 22 грудня, на Південний вокзал, де стояли ешелони з матросами, прибули члени Харківського більшовицького Комітету на чолі з Артемом, які спробували домогтися від командування загонів відмови від будь-яких ворожих дій стосовно українських партій [1, т. 1, с. 53—54]. Чіткої відповіді вони не отримали. Проте незабаром Сіверс, Ховрін та Железняков вирішили наступної ж ночі знищити харківські військові частини, що перебували під контролем більшовиків.

Харківські більшовики були поставлені у незручне становище, бо саме на цей час у приміщенні колишніх Дворянських зборів відкрилася нарада представників усіх демократичних партій міста, на якій Артем запевнив присутніх, що ешелони з петроградськими військами з наказу Раднаркому йдуть на Дін і у Харкові не затримуються, що до жодних ворожих дій ці загоони не владуться [12, 1917, 10(23) груд.].

Як тільки в міському більшовицькому Комітеті стало відомо про намір петроградців роззброїти небільшовицькі військові формування, на вокзал до ешелонів було направлено представника Харківського Комітету Я. Б. Мартянова з метою вимагати від керівництва загонів відмови від виступу, щоб не зірвати переговори, які щойно розпочалися, з представниками українських соціалістичних партій про перегляд їхнього ставлення до Раднаркому [1, т. 1, с. 54]. Проте позицію харків'ян не було взято до уваги. Р. Ф. Сіверс заявив, що він не підкориться рішення про відмову від збройного виступу, бо «підкоритися — це означає обеззброїти себе» [17, ф. 10, оп. 1, спр. 205, арк. 10].

О другій годині ночі 23 грудня артилерія петроградців під виглядом санітарного обозу зайняла бо-

йові позиції на Миросицькій вулиці та зробила кілька пострілів по розташуванню українізованого бронедивізіону [14, 1991, 6 листоп.]. Казарми було захоплено і всі 18 броневих автомобілів вивезено [3, 1991, № 9, с. 124], а комендант міста Чеботарьов та член військової ради Павленко заарештовані [1, т. 1, с. 54].

Після перших граматних пострілів група представників демократичних партій Харкова разом із більшовиками на чолі з Артемом спільно прибули до місця бою на Миросицькій вулиці. Всі присутні «у відповідь на повідомлення про те, що бронедивізіон буде захоплено і всі контрреволюційні сили будуть роззброєні, шалено шуміли та вимагали виведення загону з Харкова», — згадував один з керівників петроградського загону О. Волинський. Вимоги, висловлені головою міської Думи, підтримала і більшість присутніх більшовиків [там же].

Гострі розмови з місцевими партійними лідерами тривали і на вокзалі після закінчення операції. Артем, М. Л. Рухимович та ін., посилаючись на особливе становище на Україні у зв'язку з національним питанням, вимагали від загонів Р. Ф. Сіверса та Н. О. Ховріна принципів всіляких дій, спрямованих проти українських партій та підпорядкування їх міському Революційному Штабові. Але харківські більшовики, які вже були поставлені перед фактом, змушені були піти на компроміс. Під тиском Харківського комітету Сіверс відпустив заарештованих прибічників Центральної Ради [там же, с. 55]. Петроградські загони, що фактично залишалися незалежними, формально зобов'язувалися «тримати контакт» з новим Військово-революційним комітетом, до складу якого увійшли лише представники більшовиків та лівих есерів. Головою нового органу став М. Л. Рухимович [17, ф. 39, оп. 4, спр. 172, арк. 22]. Таким чином, українські демократичні партії було усунено від влади.

24 грудня до Харкова прибув В. О. Антонов-Овсієнко у супроводі начальника штабу, в минулому підполковника царської армії лівого есера М. О. Муравйова. Обстановка у місті справляла на нього гістюче враження. Стосунки між місцевими органами влади, в тому числі і більшовицькими, та прибулими з Петрограду залишалися напруженими. Харківські більшовики висловлювали обурення самоуправством матросів, а штаб Сіверса та Ховріна скаржилися на повне безладдя

у місті і «повне нехтування потребами революційних військ» [7, с. 164].

Стан «революційних військ» також залишав бажати кращого. Антонов змушений був констатувати факт, що «загін Ховріна... майже остаточно розклався на ґрунті реквізиції, обшуків та арештів» [1, т. 1, с. 53] і став абсолютно небоєздатним, бо «його матроси удалися до грабуку» [там же].

Цікавими є спостереження за повсякденною петроградських формувань члена Народного Секретаріату (першого українського радянського уряду) Г. Лапчинського: «Нас обурювали, — згадував він, — самовільні обшуки та реквізиції різних штабів, комісарів, їхня брутальність до місцевої влади. Нас дратувало, що поруч з відомими нам партійними товаришами та революціонерами навколо Антонова крутилися якісь окремі, як нам здавалося, явно чужі для робітничого класу суб'єкти офіцерського типу, з нахабними та бандитськими фізіономіями... Я пам'ятаю, яке неприємне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного двірця, де стояли штабні вагони та ешелони з антонівським військом, його вояки, зокрема матроси, увішані всілякою зброєю, іноколи п'яні, із специфічною брудною лайкою після кожного слова...» [8, 1928, № 1, с. 173—174; 6, с. 45].

Саме ці формування і стали тією силою, яка здійснила більшовицький переворот у Харкові. Процес переходу влади у нові руки завершився подіями 10 січня 1918 р., коли війська під командуванням М. О. Муравйова [3, 1991, № 11, с. 116], після годинного обстрілу з броньовиків роззброїли 2-й Український та Чигиринський полки, які хоча й визнали владу Народного Секретаріату, але, як українські національні частини все ж не викликали у більшовиків великої довіри [там же], роззброєно було також 1-й Польський революційний полк, який налічував 900 чол. У ході операції було захоплено 65 кулеметів та 10 000 гвинтівок [1, т. 1, с. 107].

Оцінюючи події кінця 1917 — початку 1918 р. у Харкові, В. О. Антонов-Овсієнко писав, що «завдяки цій переконливій демонстрації наших сил, місцеві радівці згодні змінити своє ставлення до «москалів» і, порушуючи наказ Центральної Ради, не чинити перешкод вивозу продовольства з України на північ»

[там же, с. 55]. З цього часу російські більшовики стали хазяями на території Слобідської України.

Переворот у Харкові мав величезне значення для радянської Росії. Місто стало тим плацдармом, з якого більшовики, ігноруючи свою ж програмну заяву про самовизначення націй, розгорнули проищення вглиб України, маючи на меті не втратити цей розвинений в економічному відношенні регіон. Затиснутій у лещата економічної блокади та внутрішнього саботажу радянській Росії, яка була розбита та стояла на порозі масового голоду, потрібні були хліб, метал, вугілля. Чи не єдиною можливістю для Російської радянської республіки уникнути економічного, а за ним і політичного краху було утримання України у складі єдиної централізованої держави.

Найчіткіше визначив плани російських більшовиків щодо України В. О. Антонов-Овсієнко у листі до Ради оборони та ВРК Росії 23 січня 1919 р.: «Питання про якнайшвидше залучення України до Радянської влади є глибоко життєвим для самого існування Російської Радянської Республіки. Голодна північ повинна спертися на родючий південь. Пора облишити гру у ховаки. Нікого цим не обдуриш, а лише своєю нерішучістю виявиш свою слабкість та програєш надзвичайно слушний момент. Треба поспішати. Треба до приходу весни закріпитися хоча б на лівобережній Україні...» [там же, т. 3, с. 127—128].

З початку 1918 р. організації політичних партій, що діяли у Харкові, і перш за все українські (УПСР, УСДРП та ін.), які раніше консолідувалися з більшовиками з цілого ряду питань, стали гостро критикувати їх [11, 1917, 16 груд.], за що і зазнавали жорстоких репресій [9, 1911, 11(24) лют.]. Терор, силовий тиск з цього часу — одні з основних методів, які застосувалися більшовиками з метою розв'язання завдань політичного, економічного і культурного характеру.

Список літератури: 1. Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне: В 4 т. М. Л., 1924—1933. 2. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918): Сб. документов и материалов. К., 1990. 3. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 1. Доба Центральної ради//Березіль. 1991. № 9, 11. 4. Очерки истории Харьковской области партийной организации. Х., 1980. 5. Пять лет: Сб. статей и воспоминаний. Х., 1922. 6. Романчук О. К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Централь-

ною Радою. К., 1990. 7. Эрде Д. Революция на Украине: От керенщины до немецкой оккупации. Х., 1927. 8. Летопись революции. 9. Борьба. 10. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. 11. Донецкий пролетарий. 12. Нова громада. 13. Робітничя газета. 14. Слобідський край. 15. Южный край. 16. Харківський обидержав. 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Надійшла до редколегії 12.02.93

І. Л. МИХАЙЛИН

ГНАТ ХОТКЕВИЧ У 1917 РОЦІ

Гнат Хоткевич (1877—1938) — видатний український письменник, актор, мистецтвознавець, режисер, педагог. Про масштаби його письменницького доробку свідчить випущене в 1928—1932 рр. у Харківському кооперативному видавництві «Рух» восьмитомне зібрання творів Г. Хоткевича. У 1938 р. репресивними органами СРСР його було розстріляно як «перекопаного українського націоналіста», а в 1956 р. реабілітовано за відсутністю складу злочину. Як і багатьом українським письменникам, хрущовська реабілітація не відкрила Хоткевичу дорогу до читача. Лише через десять років (1966) вийшов двотомник його творів, що ввібрав у себе певну частину Хоткевичового доробку, про нього не написано жодного монографічного дослідження, а відтак для читачього загалу ім'я Г. Хоткевича — певна таємниця. Наша стаття є спробою підняти завісу над лише одним епізодом з розмаїтого життя нашого земляка.

У 1917 р. Хоткевичу йшов сороковий рік. Проживши шість років на еміграції в Галичині (1906—1912) і півтора в Києві (1912—1914), він, «як істинний харківський патріот», повернувся на батьківщину. Але не надовго. Уже в березні 1915 р. його вислано з Харкова «по доносу», як сам він писав в автобіографії, вислано, як українця, що жив в Австрії, з якою вже шість місяців воювала Росія. Спроба оселитися в Белгороді Курської губернії не вдалася: очевидно, царська адміністрація зарахувала його до України. Майже на два роки притулком Хоткевича став Воронеж. Відразу після Лютневої революції письменник повернувся до Харкова. Провінції Росії довідалися про революцію не відразу. На це було дві причини, по-перше, події в